

مطالعه تطبیقی نقوش آبگینه دوران سلجوقی ایران با فاطمیان مصر در سده‌های ۵ و ۶ هجری قمری

آرزو خانپور* نعیمه انزابی**

چکیده

آبگینه‌سازی از جمله هنرهای مهم و روبه‌رشد در دوران اسلامی بوده است. این هنر در دوران سلجوقیان ایران و هم‌زمان با آن در دوران فاطمیان مصر، تجلی‌گاه چنان ابتکارات بی‌بدیلی است که عصر شکوهمند تاریخ شیشه‌گری اسلامی در هر دو سرزمین محسوب می‌گردد. علاوه بر هم‌زمانی این دو دوران، وجود روابط اقتصادی و فرهنگی بین دو ملت فرض وجود تأثیر و تأثرات را در هنر آبگینه‌سازی هرچه بیشتر به ذهن متبادر می‌کند. از این رو چنین سؤالی مطرح می‌گردد که به چه میزان تشابهات میان آثار شیشه‌ای این دو سرزمین وجود دارد و کدامین مؤلفه‌ها می‌توانند راه‌گشای تفکیک و شناسایی آثار این دو سرزمین باشند. آیا نقوش روی آبگینه‌ها می‌تواند به‌عنوان یکی از گزینه‌ها مورد توجه و استناد باشد و وجوه تفاوت و شباهت در نقوش آثار آبگینه فاطمیان و سلجوقیان کدام است.

از این رو هدف پژوهش حاضر، شناسایی وجوه اشتراک و افتراق نقوش آثار شیشه‌ای در دوران سلجوقیان و فاطمیان به‌منظور دستیابی به مؤلفه‌هایی در شناخت و تفکیک آبگینه ایران و مصر است. به‌همین منظور، نمونه‌هایی از آثار شیشه‌ای متعلق به این دو سرزمین در زمان حکمرانی سلجوقیان و فاطمیان طی سده‌های ۵ و ۶ هجری قمری، انتخاب و بررسی شد. این تحقیق، به‌روش تطبیقی - تاریخی با استناد به منابع کتابخانه‌ای همراه با رویکردی تحلیلی - توصیفی انجام شده است.

در نهایت، نتیجه بررسی‌های انجام‌شده نشان داد که تا قبل از این دوران، کمتر از نقوش روی آثار شیشه‌ای استفاده می‌شد. وجه مشترک حضور روح اسلامی بر هنر این سرزمین‌ها سبب پیدایی نقوشی نوشتاری چون دعا برای صاحب‌ظرف، نام هنرمند و سفارش‌دهنده روی آثار شیشه‌ای گردیده است. همچنین، تشابهات فرم و نقش مایه‌های تزئینات نمایانگر تأثیرات متقابل بین صنعت شیشه در دو سرزمین است. با وجود همه وجوه اشتراک، در مواردی تمایزات محسوس وجود دارد که در نتیجه ویژگی‌های متفاوت سرزمین‌ها به‌وجود آمده است.

کلیدواژگان: شیشه‌گری اسلامی، سلجوقیان، فاطمیان، آبگینه، نقوش.

مقدمه

با ورود دین اسلام و اشاعه آن در میان ملت‌ها، ایران و مصر که وامدار تمدنی کهن بودند، هم‌زمان با حرکت به سوی وحدتی شایسته، ویژگی‌های منحصر به فرد خود را حفظ کردند. در یک سو هنر ایرانی با پیشینه دیرینه خود، در دوران اسلامی شاهد تغییرات و پیشرفت‌های متعددی در زمینه‌های مختلف بوده و در سوی دیگر مصر در عین حفظ ارزش‌های زادبومی خود، از دیگر کشورهای اسلامی تأثیر گرفته و تأثرات فراوانی بر آنها نهاده است. همچنین هنر اسلامی در حیطه‌های مختلفی چون کتابت، تجلید، نقوش سفالینه و آبگینه اسلامی جلوه‌گر شده و عامل نوآوری‌های بسیاری در هنر هنرمندان ممالک اسلامی گردید. از جمله در مصر، هنر آبگینه‌سازی به سبب پیشینه قدرتمند خود در دوران فاطمیان اعتلا یافت که در نتیجه آن، در دوره فاطمیان مصر شاهد بدیع‌ترین و زیباترین نمونه‌های آبگینه اسلامی هستیم. همچنین در ایران، شیشه‌گری از هنرهای اصیل به شمار می‌آمده که پیش‌تر دوران شکوهمندی را سپری کرده و آثار ارزشمندی از این هنر از دوران هخامنشیان و ساسانیان برجای مانده بود. به طوری که این آثار دارای روش‌های پیشرفته‌ای در ساخت و تزئینات گرم و سرد به شکل نوارهای افزوده و لکه‌های تزئینی و تراش بودند. پس از ورود اسلام به ایران هم‌زمان با شکوفایی صنایع دستی در مصر و سوریه که در نتیجه حکومت فاطمیان بود، حضور حکومت سلجوقیان، عرصه را برای رشد هنرهای گوناگون فراهم کرد. به گونه‌ای که دوران سلجوقیان اوج هنر شیشه‌گری اسلامی در ایران گردید که علاوه بر دسترسی به رنگ‌های متنوع شیشه و تکامل روش‌های ساخت و تزئین، ابتکارات و ابداعات بسیاری در این دوره به وجود آمد. اعتلای هم‌زمان هنر آبگینه‌سازی در دوره سلجوقیان در ایران و فاطمیان در مصر، تأثیرات و در نتیجه شباهت‌های بسیاری را میان آثار این دو سرزمین رقم می‌زند که حتی شناسایی و تفکیک آنها را در عصر کنونی دچار مشکل می‌نماید. از این رو هدف این پژوهش، شناسایی ویژگی‌های مشترک و متفاوت شیشه‌گری مصر و ایران است. در این زمینه به گزینه‌های متعددی چون شکل و فرم کلی ظروف، روش‌های ساخت و تزئین، کیفیت آثار و مواد به کار رفته و مؤلفه‌های باستان‌شناسی می‌توان در شناخت مشخصات مربوط به آثار هر یک از دو سرزمین توجه نمود. یکی از مؤلفه‌هایی که به زعم ما می‌توان به استناد آن به تمییز آثار پرداخت، نقوش ایجاد شده روی ظروف شیشه‌ای است. به همین دلیل، با تمرکز روی نقوش آثار شیشه‌ای به شناسایی میزان اشتراکات آثار دو سرزمین

و وجوه افتراق آنها خواهیم پرداخت. بدین منظور، مجموعاً ۳۴ اثر از نمونه آثار آبگینه سلجوقیان و فاطمیان انتخاب و مطالعه تطبیقی روی آنها انجام شد. نمونه‌های انتخابی از بهترین و معروف‌ترین آثار باقی‌مانده و قابل شناسایی در منابع معتبر بود که توجه عمده در انتخاب آن آثار مبنی بر نقوش آنها بود. بر این اساس، آثار آبگینه از منظر نقوش و شیوه ایجاد بررسی و شناسایی شدند که برای این منظور، به سه محور توجه شد: ۱. بررسی وجوه اشتراک و افتراق دوران سلجوقیان و فاطمیان با مطالعه اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی این دو سرزمین که دلیلی بر رشد هنرهاست. ۲. بررسی نمونه‌آثار شیشه‌ای در دوران سلجوقیان و فاطمیان از منظر نقوش به کار گرفته روی آنها. ۳. مطالعه تطبیقی نقوش آثار طی سده‌های ۵ و ۶ هجری قمری که کشف وجوه اشتراک و افتراق هنر آبگینه را در این دو سرزمین در پی داشت.

پیشینه پژوهش

بر اساس مطالعات انجام شده، می‌توان گفت تاکنون تحقیق مستقلی درباره مقایسه و ارزیابی نقوش آبگینه اسلامی در هنر و صنایع فاطمیان مصر و سلجوقیان ایران نگاشته نشده است. زکی محمد حسن (۱۳۸۲)، در "گنجینه‌های فاطمیان" در فصلی به بررسی آثار آبگینه و بلور صخری گنجینه‌های سلاطین فاطمی در اسناد و منابع تاریخی پرداخته است. رحمت‌آبادی و جلیلی (۱۳۹۰)، در مقاله "شیشه‌سازی شام در سده چهارم تا ششم هجری" مستندات و اشارات تاریخی در حوزه ساخت شیشه را در شهر شام بررسی کرده است. شیشه‌گر (۱۳۸۲)، در "صنعت ساخت آبگینه در دوره سلجوقی و معرفی چند نمونه آن" وضعیت کارگاه‌های شیشه را در شهرهای ایران بررسی و چند نمونه از آثار آنها را معرفی نموده است.

گلدشتاین (۱۳۸۷)، در "کارهای شیشه" مجموعه‌ای از آثار شیشه اسلامی مربوط به فاطمیان مصر و سلجوقیان ایران را در سده‌های ۵ و ۶ هجری قمری معرفی و مطالعه نموده است. کاربونی^۱ (۲۰۰۱)، در "شیشه در سرزمین‌های اسلامی"^۲ آثار شیشه اسلامی در مجموعه الصباح موزه ملی کویت را معرفی و بررسی کرده است. وی همچنین در "شیشه سلاطین"^۳ افزون بر معرفی گنجینه شیشه اسلامی در موزه متروپولیتن، مجموعه آثاری از شیشه اسلامی سده ۵ و ۶ هجری در ایران و مصر را هم معرفی نموده است.

تمامی این نمونه‌ها با هدف بررسی مستقل وضعیت آبگینه در دوران سلجوقیان و فاطمیان بوده و نه تنها در خصوص بررسی و نقوش آثار این دو سرزمین به طور مجزا، بلکه در زمینه تفاوت‌ها و شباهت‌های نقوش در این دو سرزمین هم مقایسه‌ای صورت

آنان به شکل‌گیری دولتی ایرانی_ اسلامی انجامید؛ دولت سلجوقی که شاهان ترکمن بر آن سلطنت می‌کردند. دولت سلجوقی، اولین حکومت ایرانی یک‌پارچه و قدرتمند بعد از ورود اسلام به ایران بود که تأسیس آن پایان یافتن جنگ‌های داخلی و آشوب‌های محلی، شکل‌گیری حکومتی مقتدر و قدرتمند، آرامش نسبی و امنیت، رفاه اقتصادی و مالی، احیای زبان فارسی به‌دست فردوسی و حضور دولت‌مردان ایرانی را در منصب‌های دولتی به‌دنبال داشت (لمبتون، ۱۳۶۳: ۱۰).

این عوامل به‌نوبه خود، زمینه‌ساز شکل‌گیری بسترهای مناسبی برای رشد و شکوفایی فرهنگی و هنری ایران در این دوره بودند. همچنین اوضاع مشابهی در دوره فاطمیان مصر مشاهده می‌شود. حکومت شیعه‌مذهب فاطمیان آغازکننده دورانی پر از آرامش و شکوفایی در سرزمین مصر بود که فرصت مناسبی را در جهت تلفیق هنر باستانی مصر با هنر اسلامی فراهم ساخت. همچنین در این دوران، مصر به‌سبب جریان رود نیل و گسترش واردات و صادرات، شرایط بسیار مطلوبی از نظر رفاه اقتصادی و توسعه مالی داشت که برخی این فراوانی و ثروت را نتیجه حضور شیعیان اسماعیلی (فاطمیان) می‌دانند (حسن، ۱۳۸۲: ۱۷).

بدین ترتیب، هر دو حکومت دارای نقاط مشترک فراوانی در سرزمین‌های تحت لوای خود بودند که برخی از آنها بدین قرار است: ۱. هر دو سرزمین سال‌های پر از آشوب و مملو از جنگ‌های داخلی را به‌واسطه ورود اسلام سپری کرده بودند و بنابراین، نیاز به حکومتی منسجم داشتند. ۲. هر دو حکومت، مقتدر و یک‌پارچه بودند. ۳. هر دو، بر سرزمین‌هایی حکومت می‌کردند که از کهن‌ترین خاستگاه‌های تمدن جهان به‌شمار می‌رفتند. ۴. در دوره هر دو، به‌سبب عوامل محیطی، روابط سیاسی و اقتصادی، رفاه مالی و رشد اقتصادی مناسبی به‌وجود آمده بود. ۵. در هر دو سرزمین، اشاعه اسلام بر بسترها و خاستگاه‌های تمدنی کهن، سبب تولد هنری التقاطی گردیده بود.

روابط ایران و مصر در آن دوره‌ای که دو کشور مرزهای مشترک بسیاری داشتند، انکارناپذیر است. مصر پلی بود که به‌واسطه رابطه با غرب، ارزش‌های غربی را به‌سمت ایران کوچ می‌داد و ایران به‌مثابه پلی از جانب شرق، حامل میراث شرقی بوده و آن را به‌سوی مصر هدایت می‌کرد. ناصر خسرو، جهانگرد و نویسنده ایرانی در این دوره به‌عنوان سفیری فرهنگی که به مصر سفر کرده بود، آن سرزمین را آباد و سرشار از فراوانی و نعمت توصیف می‌کند. توصیفات ناصر خسرو از بازارها و اوضاع اقتصادی مصر که آن را بسیار شکوهمند تصویر کرده، از مستندترین منابع موجود درباره اوضاع مصر در آن دوران است. توصیفات پرشکوه این نویسنده از بازار قناتیل و معامله آبگینه در این دوره، برحسب وزن و صنعت‌گرانی که در حال تراش

نگرفته است. در اولین بررسی‌های انجام‌شده، مشخص شد که آثار آبگینه قرن‌های ۵ و ۶ در این دو سرزمین دارای تشابهات و تأثیرات متقابل بسیاری هستند. از این رو براساس مقایسه اطلاعات موجود این دو سرزمین در سده‌های ۵ و ۶ هجری به بررسی تأثیرات و تحلیل مطابقه‌ای در نقوش هنر شیشه‌گری و شناسایی مشخصه‌های آثار مربوط به هر دوره پرداخته شد. این امر نشان داد که لزوم تحقیق در این زمینه کاملاً وجود دارد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع بنیادین به‌شمار می‌آید که براساس موضوع آن، مطالعه تطبیقی آثار دو دوره سلجوقیان و فاطمیان از منظر نقوش، به روش تطبیقی- تاریخی انجام گرفته است. برای جستجوی مطالب و نمونه‌های موردی به‌منظور مقایسه و تطبیق آثار از روش کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از کتب معتبر مرجع و نمونه‌های شاخص استفاده شده است. سپس با رویکردی تحلیلی- توصیفی بررسی شده است.

مشترکات اجتماعی و فرهنگی در سرزمین‌های مصر و ایران

ایران و مصر طی سده‌های ۵ و ۶ هجری قمری، شکوهمندترین دوران هنری خود را تجربه کرده‌اند. طی این سده‌ها، حکومت فاطمیان در مصر و سلجوقیان در ایران در مسند قدرت بودند؛ شباهت‌های بسیار زیادی میان این دو سرزمین و حکومت در این دوران وجود داشت که این شباهت‌ها بی‌شک در خلق آثار هنری تأثیرگذار بوده‌اند. بنابراین، در ابتدا به بررسی اشتراکات فرهنگی و اجتماعی این دو سرزمین می‌پردازیم تا با شناخت بسترهای تأثیرگذار در هنر آن دوران، نمونه‌آثار هنر شیشه‌گری را بررسی کنیم.

اشاعه اسلام بر گستره سرزمین‌های متمدن و تلاقی تمدن‌های کهن با باورهای الهی، به‌زایشی هنرمندانه در تاریخ هنر جهان منجر شد. در ایران و مصر که از اصیل‌ترین و پرشکوه‌ترین تمدن‌های باستانی به‌شمار می‌رفتند، با ورود اسلام دوران جدیدی آغاز گردید که این دو سرزمین را به مراکز عمده هنر اسلامی بدل ساخت. به‌طوری‌که ایران مرکز شرقی هنر اسلامی و مصر، مرکز غربی آن گردید و چنانکه می‌دانیم هنر اسلامی بیش از هر تمدن دیگری مرهون تمدن‌های ایران و مصر است. ایران در سال‌های اولیه ورود اسلام، درگیر جنگ‌های داخلی فراوان بود و ناآرامی‌ها و اغتشاشات حاصل از جنگ‌های طایفه‌ای و حکومت‌های کوچک محلی سبب نارضایتی عمومی مردم شده بود. در این دوران، مردم ایران خواستار حکومتی منسجم، یک‌پارچه و بسیار قدرتمندی بودند که سرانجام تلاش‌های

بلور صخری هستند، به‌مانند گزارشی تاریخی از این سرزمین قابلیت استناد دارد. ایران که به‌عنوان حیاتی‌ترین شاه‌رگ جادهٔ عظیم ابریشم از چین آغاز و بعد از گذر از ایران به مصر منتهی می‌شد، محل رفت‌وآمد تاجران و بازرگانان فراوانی بود. کاروانیان و تاجران که مهم‌ترین عوامل صادرات و واردات در آن دوران به‌شمار می‌آمدند، با واردنمودن اجناس چینی و مصری به ایران نقش بسزایی در التقاط‌های هنری ایفا نمودند. همان‌گونه‌که در ادامه بحث بدان خواهیم پرداخت، چنین ارتباطاتی موجب تأثیرگذاری بین سرزمین‌ها می‌گردید. بررسی تطبیقی آثار، به این ادعا صحت داده است که ایران و مصر در این دوران، پیوستگی ملموسی در صنایع آن روزگار داشتند.

شیشه‌گری ایران در دوره سلجوقی؛ سده‌های ۵ و ۶ ق.

هنر دوره سلجوقی بخشی از هنر اسلامی است که به سال‌های حکومت این سلسله در آسیای مرکزی، ایران و آناتولی مربوط می‌شود. دوران حکومت این سلسله دو سده در ایران به‌طول انجامید. «قبل از فتح ایران، سلجوقیان صنعت و معماری را از تمدن عالی غزنویان آموخته بودند. سلاطین سلجوقی خود را حامی و مشوق صنعت نشان می‌دادند و بعضی از مهم‌ترین شاهکارهای صنایع ایران در این یک قرن سلطه و حکومت آنان و دوره بعد به‌وجود آمد.» (ویلسن، ۱۳۶۶: ۱۴۲) «این دوره از نظر فرهنگی، دوره عمر خیام و احیای زبان فارسی بود که در ابتدای سده چهارم هجری آغاز و با محو سریع زبان عربی در سرزمین ایران، به اوج کمال خود رسید.» (اشپولر و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۱) در دوران سلجوقی حضور وزیران ایرانی در کنار شاهان ترک و همچنین شخصیت‌های مهم ادبی و سیاسی موجب رشد و ارتقای هنرها و صنایع گردید. «ورود سلجوقیان به ایران در سده پنجم هجری باعث ترقی انواع هنرها از جمله آگینه‌سازی گردید. گزارش‌های باستان‌شناسی عنوان می‌کند که شهرهای نیشابور و گرگان در ری و ساوه در ساخت یا تجارت آگینه فعال بوده‌اند.» (شیشه‌گر، ۱۳۸۲: ۲۴) «کشف شمش‌های شیشه‌ای در کاوش‌های نیشابور تأکیدی دیگر بر وجود کارگاه‌های شیشه‌گری این دوره در نیشابور است.» (دیماند، ۱۳۸۳: ۲۳۰) در آثار دورهٔ سلجوقی از دو روش: دمیدن آزاد و دمیدن در قالب برای شکل‌بخشیدن شیشه استفاده می‌گردید. ظروفی که با روش دمیدن در قالب ساخته می‌شدند، با تزئین تراش که یادآور تراش‌های دوران ساسانی بود یا با تزئینات افزوده زینت می‌یافتند. نوع تراش بیشتر خطی بوده و کمتر از تراش سطحی استفاده می‌شد. باتوجه به نمونه‌های مورد مطالعه، تزئین تراش روی فرم‌های این دوره بارها مشاهده می‌شود.

کیفیت ساخت شیشه در دوران سلجوقی نسبت به دوران‌های قبل، از لحاظ کیفی بهبود یافته بود. «در دوران سلجوقی و تا زمان هجوم مغول، افزارها و ظرف‌های بسیار زیبای شیشه‌ای از کوره‌های شیشه‌گری گرگان بیرون می‌آمد که به نازکی کاغذ بوده که گاه مینایی، گاه تراشیده و کنده‌کاری شده بودند.» (گلاک و هیراموتو، ۱۳۵۵: ۱۰۳) چنین پدیده‌ای، مبین این ادعاست که هنر ساخت آگینه در این دوران دارای بدایع و ابتکاراتی در زمینهٔ ساخت و تزئینات رنگ بوده است. در زمینهٔ تکنیک ساخت در این دوران دو روش: دمیدن در قالب و دمیدن آزاد معمول بوده که با تحول در نوع قالب و چندانکه ساختن آن، نقوش پیچیده و متنوع‌تری روی آثار مشاهده می‌شود. آثار به‌دست‌آمده از حفاری‌های نیشابور و سمرقند که از مراکز بزرگ ساخت شیشه زمان خود بوده‌اند، نشان می‌دهد هر دو تقریباً سبکی مشابه یکدیگر داشته‌اند که استفاده از روش دمیدن در قالب یا حبابی با انواع تزئینات تراش، فشرده قالبی و افزوده بوده است. هر چند شیشه‌تراش نیشابور به‌دلیل پیشینه چند قرن شیشه‌گری ساسانی از مرغوبیتی خاص برخوردار بوده است. علاوه بر تکنیک ساخت، تفاوت دیگر در شیوه‌های تراش ظروف شیشه‌ای دیده می‌شود. تزئین تراش در دوره اسلامی بیشتر معطوف به تراش خطی شده و کمتر از تراش سطحی استفاده شده است. ظروف شیشه‌ای دوران اسلامی ایران در شکل کلی، چندان شباهتی با شیشه ساسانی ندارند (علی‌اکبرزاده کردمهرینی، ۱۳۷۳: ۳۱).

تزئیناتی چون نقوش افزوده که از تزئینات حالت گرم شیشه محسوب می‌شود، در این دوران با تنوع بیشتری روی آثار دیده می‌شود. «از این دوران است که اولین اثر شیشه‌ای با تزئین لعاب زرین‌فام یافت شده است. زرین‌فامی که بر روی شیشه تولید می‌شد معمولاً دارای رنگ قرمز مایل به قهوه‌ای بود که بر روی شیشه بی‌رنگ انجام می‌شد. اگر چه گاه شیشه به‌علت ناخالصی موجود چون اکسید آهن، ته‌مایه سبزرنگی به‌خود می‌گرفت.»^۴ (همان: ۳۴)

در مجموع، آثار این دوران زائیده اختلاط با تمدن‌های امپراطوری روم شرقی (بیزانس) و پارت و ساسانی در ایران است. فرم‌های ساخته‌شده در این دوران از نظر طرح و رنگ دارای تنوع بوده و همچنین از نظر ابعاد، بزرگ‌تر هستند. ظروفی مانند فنجان، لیوان و قندیل از جمله اشکال اضافه‌شده در این دوران است. آثاری از قبیل صراحی، قندیل، ظروف ویژهٔ مواد دارویی، ابزارهای پزشکی، آزمایشگاهی و عطریاب هم، نمونه‌هایی هستند که از این دوران مشاهده می‌شود. در این دوران فرم‌های قدیمی‌تر با تقارن و تناسب بیشتر، تنوع بیشتری به‌خود می‌گیرند. تزئینات اضافه‌شده روی آثار این

کاغذ، فی‌الجمله احتیاج نباشد که خریدار بردارن بردارد. همچنین در جای دیگر می‌نویسد: «تاجرانی که به سرزمین من می‌رفتند مهره، شانه و مرجان می‌فروختند و مصریان در مصر آبگینه شفاف و بسیار پاک شبیه زمرد می‌ساختند و براساس وزن می‌فروختند.» (قبادیانی، ۱۳۷۳: ۱۳۵) معامله شیشه با میزان وزن، گواه گسترش کاربرد آثار شیشه‌ای در دوران فاطمیان است.

عالی‌ترین و زیباترین ظروف شیشه‌ای، برای استفاده دربار فاطمی ساخته می‌شد که در جلال و شکوه زندگی دربار اهمیت بسیار داشت. «در عصر فاطمیان ظاهراً فسطاط از عمده‌ترین مراکز این صنعت بود و طرز عمل و اسلوب‌ها در این عصر تکمیل گردید. تزئینات ظروف شیشه دوره فاطمی یا براساس طرح‌های قدیمی بوده و یا دارای اسلوب جدیدی است که به‌وسیله هنرمندان معاصر مصری ابتکار و ابداع گردیده‌است.» (دیماندا، ۱۳۸۳: ۲۱۹)

شیشه‌سازی در عصر فاطمیان به‌اوج خود رسیده بود. «به‌طوری‌که شهرهای دمشق، حلب، صور و رقه به‌عنوان مراکز ساخت شیشه مطرح بودند. در این عصر مصنوعات شیشه‌ای از نظر تنوع تزئینات و میناکاری و نقاشی با طلا بر روی آن رشد بی‌نظیری کردند. از نظر تنوع محصولات، انواع ظروف، گلدان، مجسمه، ظروف ادویه، عطردان و حتی قطعات شطرنج نیز وجود داشتند.» (رحمت‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۹-۸۸) یکی از موفقیت‌های بزرگ شیشه‌گران فاطمی در مصر و سوریه، تزئین روی شیشه و نقاشی با رنگ‌های مینا بود. این ظروف و بطری‌های کوچک، سبز یا قرمز رنگ بودند و تزئین آنها با طرح‌های هندسی و طوماری و کتابت کوفی انجام می‌گرفت که با جلای قهوه‌ای یا نقره‌فام نقاشی می‌شدند. دیگر رنگ‌های جلادار را شیشه‌سازان مصری قرن دهم تا دوازدهم میلادی به‌کار می‌بردند که می‌توان به رنگ‌های جلادار طلایی و مسی و رنگ‌های مختلفی که در سفال زرین‌فام آن عصر استعمال می‌شد، اشاره نمود. «نقاشی با طلا نیز در بین شیشه‌سازان دوره فاطمی مرسوم بوده و از این نوع نمونه‌هایی در فسطاط به‌دست آمده است. در اغلب آنها ورقه طلا استعمال نشده بلکه با طلای مایع نقاشی شده و جزئیات طرح با سوزن نقش گردیده است. اسلوب برش و حکاکی شیشه، جهت تزئین اشیای بلور صخره‌ای بوده که مورد توجه خلفای فاطمی بوده و در این دوره به حد کمال خود رسیده بود. مقریزی (مورخ) در تشریح انهدام خزاین خلیفه المستنصر در سال ۱۰۶۲ میلادی از تعداد زیادی ظروف بلور ساده و تزئین شده نام می‌برد. قطعات بسیاری به اندازه‌های مختلف به دربار و کلیساهای اروپا راه یافته بود و

دوران بسیار تجملی و متنوع شده و تزئینات تجملی همچون میناکاری و لعاب زرین‌فام در دوران سلجوقی به تزئینات شیشه افزوده و فرم‌های متنوعی از نظر طرح و تزئین ایجاد گردیده است. تزئینات تراش شیشه در این دوران به منتهای درجه خود رسیده که شاهد دقت و مهارت افزونی در اجرای خطوط منحنی و اسلامی هستیم. در مقابل، تزئین میناکاری در این دوران گام‌های ابتدایی خود را برداشته و فقط به‌صورت نمونه‌های اولیه دیده می‌شود که در دوران صفوی به اوج شکوفایی خود می‌رسد. رنگ‌های مورد استفاده تنوع بیشتری داشته و مواد مورد استفاده دارای کیفیت بهتری هستند.

شیشه‌گری مصر در دوره فاطمیان؛ سده‌های ۵ و ۶ ه.ق.

شیشه‌گری مصر مولود دوره اسلامی نیست بلکه قدمت آن به خاندان هجدهم از حکمرانی فرانسه باز می‌گردد. در سوریه از روزگاران کهن ساخت شیشه رونق داشت. بدین‌صورت، مشاهده می‌کنیم که مصر و سوریه در هنر آبگینه از زمان‌های قدیم سرآمد بودند که این سیادت در دوران اسلامی هم به قوت خود باقی بود. اگر به سخن گفتن درباره هنر آبگینه در شهرهای سوریه بازمی‌گردیم، بدان جهت است که سوریه و مصر در بیشتر دوران‌های تاریخی دو بخش از حکومت واحدی بوده‌اند یا به‌ضرورت جنگی، حاکمان سرزمین نیل را وادار به تسلط بر سوریه می‌کردند. در اینجا باید توجه داشت که «طولونیان، فاطمیان، ایوبیان و پس از آنها ممالیک جز در دوران‌های کوتاهی، همواره بر قسمت‌های گسترده‌ای از سوریه سیطره داشتند.» (حسن، ۱۳۸۲: ۱۹۴)

در دوره اسلامی شیشه‌گران به‌طور حتم تاحدود زیادی شیوه‌های هنری نیاکان خود را به‌ارث برده بودند. «اشتهار یهودیان در هنر آبگینه در شهرهای صور و انطاکیه در قرن پنجم هجری به‌گونه‌ای بود که نازکی شیشه‌های سوری و پاکی آن ضرب‌المثل بوده است. شهر حلب در تولید ظروف آبگینه خصوصاً در دوره ممالیک شهرت بسیار داشت. ساخته‌های آنجا بسیار ظریف بوده و تزئینات زیبایی داشت و از گرانبهاترین هدایا و زیباترین محصولات شمرده می‌شد.» (همان: ۱۹۴)

دلایل تاریخی و نمونه‌آثار برجای مانده، بر نیکویی و زیبایی ظروف آبگینه فاطمیان گواه است. کاسه‌ها، شیشه‌ها و اشیای دیگری که اکنون در دست است، نمونه‌آثاری است که گواه این مدعایند. نوشته‌های ناصر خسرو درباره سفرش به مصر، در فاصله سال‌های ۴۳۹ و ۴۴۱ هجری، از مستندات این مضمون در بُعد تاریخی است. ناصر خسرو در شرح سفر مصر آورده: «در بازار آنجا از بقال و عطار و پبلهور در هر چه فروشند بردارن آن از خود بدهند. اگر زجاج باشد و اگر سفال و اگر

به‌عنوان نفایس گرانبها تلقی می‌شد. عالی‌ترین و زیباترین ظروف بلور در موزه وین و در گنجینه سن‌مارکو در ونیز و در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن و در قصر پیتی در فلورانس و موزه لوور است. بر روی بعضی از آنها نام خلفای فاطمی‌العزیز (۹۷۶ تا ۹۶۶ میلادی/۳۶۶ تا ۳۸۶ هجری) کنده شده است.^۵ (دیمان، ۱۳۸۳: ۲۲۱)

«بدون شک تزئینات آبگینه‌ها در اوایل دوره فاطمیان اختلاف زیادی با تزئینات دوره اخشیدیان نداشت. لیکن پس از آن به‌سرعت در مسیر تکامل افتاده و مهر مخصوص هنر فاطمیان را پیدا کرد. مشابه دوره‌های پیشین، در دوره فاطمیان، ظروف با افزودن رشته‌هایی از شیشه و همچنین قطعه شیشه‌های کوچک هندسی و مزین به خطوط رنگارنگ، آراسته می‌شد.»^۶ (حسن، ۱۳۸۲: ۱۹۷) برجسته‌ترین آثار شیشه‌ای فاطمیان و گرانبهاترین آنها از نظر هنری نوعی شیشه زراندود و مزین به تزئینات مینایی است. «از مهم‌ترین انواع شیشه‌های مینایی نوع قرمز رنگ آن است که دارای تزئیناتی چون نقش پرندگان با مینا است و با نقوش شناخته‌شده بر سفالینه‌های مینایی فاطمیان ارتباط بسیاری دارد. قطعه‌ای از این نوع با امضای سعد در موزه بناکی آتن نگهداری می‌شود. تزئینات قطعات غیر مرغوب این نوع، از نقوش گیاهی، نوارها، تارهای پیچ‌در‌پیچ و تزئینات هندسی تشکیل می‌یابند. نوع دیگری از همین ظروف وجود دارد که رنگ آن متمایل به سبز و تزئینات آن لعابی است ولی درخشش مینای مذکور را ندارد. آرایش این تزئینات به‌شکل‌های ستاره‌ای و هندسی متداخل در یکدیگر یا گل‌های پر گلبرگ یا خطوط پیچ‌خورده است. از این‌گونه نوع سوم دیگری نیز باقی مانده که احتمالاً فاطمیان آن را به‌جای سفال برگزیده‌اند. این نوع شیشه شفاف نبوده و گاهی به‌رنگ سبز (چون سلادن) سفید و یا قرمز است. تزئینات آن مینایی است و دو طرف داخلی و خارجی ظرف را می‌پوشاند و شباهت بسیاری به تزئینات سفالینه‌های مینایی دارد.»^۷ (همان: ۱۹۹)

همچنین در این دوران، اولین نمونه ظرف با تزئین لعاب زرین‌فام یافت شده است. «دیرینه‌ترین بهره‌گیری از ترکیب نقره برای ایجاد لکه‌ای زرد رنگ یا زرین‌فام بر روی سطح شیشه، از ابتکارات مصریان به‌شمار می‌آید. این برداشت با کشف اخیر کاسه‌ای شیشه‌ای با همین‌گونه تزئین زرین‌فام در شهر فسطاط مصر به تأیید رسید که بر کتیبه آن تاریخ نیمه‌دوم سده سوم تصریح شده بود.» (فریه، ۱۳۷۴: ۳۰۲)

نقوش مشترک آبگینه سلجوقیان و فاطمیان طی سده‌های ۵ و ۶ ه.ق

پس از بررسی اجمالی شیشه‌گری دوران سلجوقیان و فاطمیان در این بخش، نقوش روی آثار شیشه‌ای این دوران را بررسی خواهیم کرد که موضوع اصلی پژوهش بوده و امکان شناسایی وجوه اشتراک و افتراق را بین آثار این دو دوره فراهم خواهد کرد.

مجموعاً به بررسی ۳۴ اثر انتخابی از نمونه ظروف شیشه‌ای متعلق به دوران سلجوقی و فاطمی پرداخته خواهد شد که ۱۵ اثر مربوط به دوره سلجوقی و ۱۹ اثر، از نمونه‌های دوره فاطمی است. نمونه‌های انتخابی براساس اینکه دارای نقوش روی بدنه خود بوده، انتخاب شده‌اند. این نمونه‌ها، از معروف‌ترین آثار معرفی‌شده در منابع معتبر هستند و در انتخاب آنها موارد دیگری همچون دسترسی به منابع، سهولت در شناسایی نقوش آن، تنوع نقوش، صحت و اطمینان از استناد اثر به دوره تاریخی مربوط مورد توجه بوده است. در مجموع، براساس بررسی‌های انجام‌شده، نقوش به انواع: هندسی، گیاهی، حیوانی و نوشتاری تقسیم شده است که این نقوش در مواردی به‌صورت تکی یا ترکیبی استفاده شده‌اند. یعنی تلفیق نقوش گیاهی و حیوانی یا تلفیق خط‌نوشته با نقوش هندسی دیده می‌شود. در ادامه مطالعه، نقوش آثار انتخابی براساس تفکیک ذکر شده آورده می‌شود.

نقوش آبگینه دوره سلجوقیان

هندسی: از متداول‌ترین نقوش در بسیاری هنرها همچون سفال‌گری (اکبری و حسینی یزدی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۲۱)، شیشه‌گری و منسوجات است. در تعدادی از آثار شیشه‌ای سلجوقی ترکیبات مختلفی از نقوش هندسی برای تزئین به‌کار رفته است. از جمله این نقوش که مشابه آنها در آثار مصری هم وجود دارد، استفاده از دایره به‌صورت دایره متحدالمرکز (تصویرهای ۱-۳) یا شعاعی است که پیرامون یک دایره مرکزی نقش شده است (تصویر ۴).

در ظرف دیگری چیدمان نقوش به‌صورت متحدالمرکز همچنان دیده می‌شود که در این نمونه نقش اصلی، مربع یا لوزی‌هایی است که در وسط آن یک نقطه فرورفته دیده می‌شود (تصویر ۵). سایر نقوش ساده هندسی همچون مثلث، خطوط زیکزاگ و خطوط مارپیچ که گاهی به‌صورت ترکیبی با سایر نقوش گیاهی یا حیوانی و ... استفاده شده‌اند نیز، در دیگر نمونه‌ها دیده می‌شود (تصویرهای ۶ و ۷).

گیاهی: از دیگر نقوش پرکاربرد است که در بررسی آبگینه‌های سلجوقی و فاطمی مشاهده می‌کنیم و نمونه آن

حیوانی: استفاده از نمادهای حیوانی از دوره‌های قبل در ایران رواج داشته است که مشابه این نقوش حیوانی، در آبگینه‌های سلجوقیان و فاطمیان، به میزان زیادی استفاده شده است. در نمونه آبگینه‌های سلجوقیان و فاطمیان به‌طور چشمگیری از نقوش حیوانی مختلف استفاده شده است. از جمله پرکاربردترین نقوش نمونه‌هایی از تصاویر گاو، بز کوهی، عقاب و حیوان بالدار است که در ترکیب با سایر نقوش مشاهده می‌شود (تصویر ۹). نقش پرنده‌ای عجیب با پاهای کلفت روی لیوان وجود دارد. این پرنده دارای منقاری شبیه بوقلمون و برگی شبیه برگ پالم است. روی ظرف، نوشته‌ای به زبان عربی مشخص است که گویای عبارت برکت و یمن و بقاء به معنای برکت و خوشی و جاودانگی است (تصویر ۱۲). این ظرف، در واقع ترکیبی از نقوش حیوانی و گیاهی و نوشتاری را به نمایش می‌گذارد. تصویر گاو کوهاندار را با سه پا در ظرف دیگری شبیه لیوان مشاهده می‌کنیم (تصویر ۱۳) که سطح بدن آن با نقطه‌هایی پر شده است. تصویر سر گاو به‌وضوح بیانگر جنسیت حیوان است. تزیینات به‌صورت قالبی بر بدنه حک شده و در قسمت خالی بین خط حاشیه بالایی و بدن گاو، به خط عربی عبارت

در سایر هنرها هم وجود دارد، نقوش گیاهی به‌کاررفته در نمونه‌های مورد بررسی عمدتاً مشتمل بر نقش نخل (تصویر ۷)، گیاه پالم (تصویر ۸) و نقوش گیاهی انتزاعی است که یادآور اسلیمی‌های اسلامی هستند. این نقوش نیز به‌صورت ترکیبی با نقوش حیوانی استفاده شده‌اند (تصویر ۹). «نقش نخل از نقوش موردعلاقه هنرمندان مسلمان بوده و نقش مایه‌های گیاهی چون برگ نخل، نخل، پالم و گل‌های ریز از نقش مایه‌های اصلی گیاهی اوایل دوره اسلامی است.» (اکبری و حسینی یزدی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۲۲)

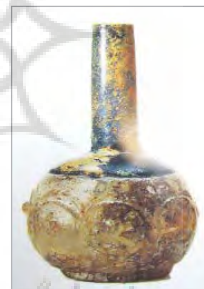
علاوه بر آن، در تصویر ۱۰ پارچی را می‌بینیم که قاب مرکزی آن حامل طرح‌های لاله‌ای شکل است و قاب‌های کناری هر یک حاوی تجسمی از درخت سرو محصور در یک مثلث‌اند. لاله‌ها و سروها تماماً مملو از هاشورهای صاف و ضربدری هستند. تصویر ۱۱، نمونه دیگری از نقوش گیاهی را نشان می‌دهد که با مشابه خود در آثار فاطمی (تصویر ۲۵) قابلیت مطابقت دارد. نقش مایه این ظرف، گلی چندپایه را نشان می‌دهد که پیرامون آن با نقوش هندسی و خطوط مواج پر شده است.

تصویر ۴. بشقاب کوچک، ایران یا عراق، قرن ۹-۱۱ م، شیشه بی‌رنگ، تولید به‌روش دمیده‌آزاد (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۶۵)

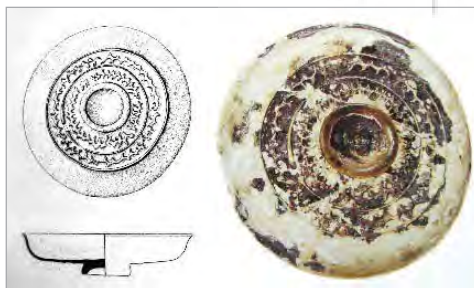
تصویر ۳. بطری کوچک، احتمالاً بین‌النهرین یا ایران، قرن ۱۰ م، شیشه فیروزه‌ای متمایل به سبز، تولید به‌روش دمیده در قالب (Carboni, 2001: 287)

تصویر ۲. تنگ گردن‌بلند، ایران یا مدیترانه شرقی، قرن ۱۰-۱۱ م، شیشه دورنگ، تولید به‌روش دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۶۴)

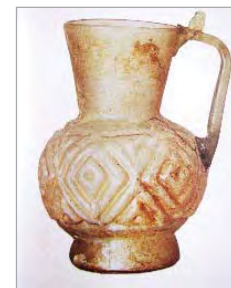
تصویر ۱. تنگ زنگوله‌ای شکل، ایران، قرن ۱۰-۱۱ م، شیشه آبی‌رنگ، تولید به‌روش دمیده در قالب (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۸۵)

تصویر ۷. بشقاب پایه‌دار، ایران، قرن ۱۰-۱۱ م، شیشه سبز مایل به زرد، تولید به‌روش دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۵۵)

تصویر ۶. بطری، احتمالاً ایران، قرن ۱۲ م، شیشه بی‌رنگ با ته‌مایه سبز مایل به زرد، تولید به‌روش دمیده (Carboni, 2001: 233)

تصویر ۵. صراحی پایه‌دار، ایران یا عراق، قرن ۱۰-۱۱ م، شیشه نباتی‌رنگ، تولید به‌روش دمیده در قالب (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۸۰)

"بقا بقا یمن و (وله)" نوشته شده که معنای آن "جاودانگی، جاودانگی، خوشی و خوبی (برای شما)" است.

در دو نمونه ترکیبی دیگری که همراهی جالبی از نقوش حیوانی، هندسی و گیاهی را به نمایش گذاشته‌اند، تصویری از یک اسب با خطوط عمیق تراش خورده (تصویر ۱۴) و دو بز کوهی با شاخ‌های بلند که انتهای آنها به هم چسبیده و در حالی که به عقب نگریده‌اند، در حال دویدن هستند (تصویر ۱۵)، دیده می‌شود.

نوشتاری: عامل تمایز نقوش در آثار فاطمیان مصر و سلجوقیان ایرانی خطنوشته‌ها است. از این رو، جزو مهم‌ترین بخش بررسی نقوش به‌شمار می‌آید. آنچه در هر دو ملت به‌طور هم‌زمان رخ داد، توجه اشراف و شاهان به اثر هنری بود. اینان هنرمندانی را به خدمت گماشته و آثاری را به‌عنوان میراث شخصی سفارش می‌دادند که روی آنها، نام سفارش‌دهنده حک می‌شد. این رسم در دولت فاطمیان وجوه نمایان‌تری داشت زیرا شاهزادگان و سرمایه‌داران آن انبوهی از گنجینه‌های قیمتی سفال، سلاح، شیشه، جواهر و ... داشتند که امروزه شایان توجه و بررسی است. در این دوران، هنرمند ایرانی برای اولین بار به زبان عربی دعای سلامتی و عافیت و بقا را برای دارنده ظرف روی اثر خویش نقش کرده است. سه عامل: ۱. انحصارطلبی یا هردوستی شاهان و شاهزادگان در جمع‌آوری گنجینه‌های هنری ۲. امضای هنرمند بر اثر ۳. حضور دعای خیر روی ظروف، از عواملی است که موجب می‌شوند اثر هنری در این دوره به‌مثابه سندی مکتوب دارای نوشته باشد. عامل دیگر در ظهور تزئینات خطی و خطنوشته، نوع

تزئین بوده است. تزئین به‌شیوه تراش به‌سبب بسترها و خاستگاه‌های کهن مربوط به دوران ساسانی در سرزمین ایران، شیوه‌ای رایج و از قوت بیشتری برخوردار بوده است. اما آنچه در پیامد زمان و روابط کشورها و حضور اسلام در این سرزمین بر این تکنیک تأثیر نهاده، استفاده از تراش‌ها به‌شیوه خطی است که در نتیجه آن، نقوش خطی و نمادین بر آبگینه این دوران مشاهده می‌گردد. قابلیت تراش خطی سبب پیدایی تزئینات به‌صورت خطنوشته و نقوش معنادار می‌شود. تراش‌ها به‌صورت سطحی بوده و با خطی شدن آنها، نیاز به الگوهای تصویری جدیدی بود که مشاهده می‌شود؛ هنرمند شیشه‌گر بدون توجه به نقش‌مایه‌های آثار سفالین هم‌زمان، در پی تصاویر نمادین متعلق به دوران ساسانی رفته و از نقوش گیاهی و حیوانی ساسانی الهاماتی می‌پذیرد. شیشه‌گر حتی نقش‌مایه‌های مربوط به آثار سرزمین‌های مجاور چون مصر را وارد بازی نقوش می‌کند.

در آثار آبگینه ایرانی تنها از نوشته برای حک نمودن محل ساخت اثر (برای نمونه خراسان) در کف ظرف یا دعای خیر و

برکت برای صاحب ظرف استفاده شده است. در آثار فاطمیان امضای هنرمند روی اثر نقش شده اما ظاهراً در هیچ اثر آبگینه سلجوقی، امضای هنرمند روی اثر مشاهده نمی‌گردد.

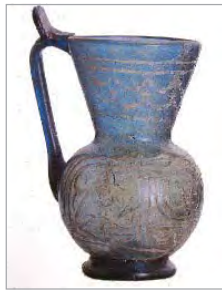
تصویر ۱۶، تنگی است مربوط به دوران سلجوقی که به‌واسطه داشتن کتیبه، دعایی که مرکز تزئینات بدنه را تشکیل می‌دهد، در نوع خود بی‌نظیر است. کتیبه عبارت است از: "برکت و یمن و سرور و سلامه لصاحبه". در دو نمونه کاسه، تزئینات به‌شکل کتیبه است که محتوای آن طلب عافیت، ثروت، سلامت، عاقبت‌به‌خیری، امنیت و طول عمر برای صاحب ظرف دیده است و به نیم‌برگ‌های نخل منتهی شده است (تصویرهای ۱۷ و ۱۸).

علاوه بر نمونه‌های ذکر شده «نقوش قالبی لانه‌زنبوری ملهم از تراش‌های لانه‌زنبوری ساسانی و نقش و شیپارهای گیاهی و هندسی زینت‌بخش صراحی‌های دمیده در قالب بودند. صراحی‌های دمیده آزاد بدنه ساده، نازک و شفاف داشتند ولی نمونه‌هایی که برای تراش در نظر گرفته می‌شدند ضخیم‌تر بودند.» (شیشه‌گر، ۱۳۸۲: ۲۵) در این دوران، خطوط کوفی تزئینی وارد تزئینات ظروف می‌شود و این، از اتفاقاتی است که تأثیرات حضور اسلام را در آثار هنری آن دوران باز می‌کند. رنگ آثار آبگینه این دوران هم نسبت به دوران قبل متنوع‌تر می‌شود. «رنگ‌های دلخواه هنرمندان اکثراً سبز، آبی، لاجوردی و نیابتی هستند.» (همان: ۲۸)

نقوش آبگینه دوره فاطمیان

هندسی: تشابه بسیاری بین نقوش هندسی موجود در آثار شیشه‌ای سلجوقی و فاطمیان وجود دارد. نمونه‌هایی مشابه با آثار سلجوقی از داویر متحدالمرکز و شعاعی و نقوش ساده دایره و مثلث، در آبگینه‌های فاطمی وجود دارد که از وجوه اشتراک پرقدردت در آثار آبگینه این دو سرزمین است. برای مثال، در یک نمونه کاسه (تصویر ۱۹) و فنجان (تصویر ۲۰)، تکرار نقوش دایره به‌صورت شعاعی در قاب بیضی شکل دیده می‌شود که کاملاً مشابه با نمونه‌های سلجوقی است (تصویر ۴). استفاده از دایره‌های متحدالمرکز در تزئین آثار به‌طور کامل با مشابه خود در آثار سلجوقی قابلیت تطبیق دارد (تصویرهای ۲۱ و ۲۲). تصویر ۲۱ تنگی را نشان می‌دهد که علاوه بر تزئین با دایره‌های متحدالمرکز، فرم کلی آن نیز همانند نمونه مشابه خود در ایران است (تصویر ۲). در واقع، تأثیرات متقابل دو سرزمین در چنین نمونه‌هایی کاملاً مشهود و می‌توان آنها را پی‌گیری است.

گیاهی: بیشتر نقوش گیاهی در آثار فاطمی در تلفیق با نقوش حیوانی و نوشتاری به‌چشم می‌خورد که همانند

تصویر ۱۰. صراحی، بین‌النهرین یا ایران، احتمالاً نیشابور، قرن ۱۰-۱۱ م، آبی کم‌رنگ، تولید به‌روش دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۲۴)

تصویر ۹. کاسه، احتمالاً ایران، اواخر قرن ۹ یا اوایل قرن ۱۰ م، بی‌رنگ، تولید به‌روش دمیده آزاد (Carboni, 2001: 91)

تصویر ۸. کاسه، احتمالاً ایران، اواخر قرن ۹ یا اوایل قرن ۱۰ م، بی‌رنگ، تولید به‌روش دمیده آزاد، تزئین به‌شیوه قالبی (Carboni, 2001: 91)

تصویر ۱۴. تنگ گوشت‌کوبی، ایران، یا بین‌النهرین، اواخر قرن ۱۰ یا ۱۱ م، تولید به‌روش دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۲۶)

تصویر ۱۳. لیوان، ایران، نیمه‌دوم قرن ۱۰ م، بی‌رنگ، تولید به‌روش دمیده (Carboni, 2001: 86)

تصویر ۱۲. لیوان، احتمالاً ایران، قرن ۱۰ م، بی‌رنگ، تولید به‌روش دمیده‌آزاد (Carboni, 2001: 88)

تصویر ۱۱. صراحی، احتمالاً ایران، سبز کم‌رنگ، تولید به‌روش دمیده در قالب (Carboni, 2001: 238)

تصویر ۱۷. کاسه پایه‌دار، ایران یا مصر، قرن ۱۰-۱۱ م، شیشه گلبهی، تولید به‌شیوه دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۶)

تصویر ۱۸. کاسه پایه‌دار، احتمالاً ایران، قرن ۱۰-۱۱ م، شیشه آبی، تولید به‌روش دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۴)

تصویر ۱۶. تنگ زنگوله‌ای شکل، ایران یا مصر، قرن ۱۰-۱۱ م (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۵)

تصویر ۱۵. جام پایه‌دار، ایران یا مصر، قرن ۹-۱۰ م، شیشه بی‌رنگ با تهرنگ زرد، تولید به‌روش دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۴)

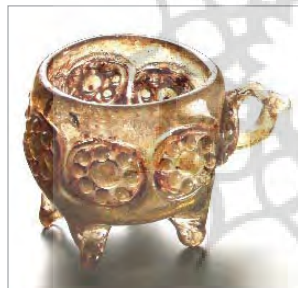
حیوانی شامل نقش بز کوهی، حیوان بالدار و عقاب در آئینه‌های فاطمی دیده می‌شود. در بیشتر نمونه‌ها همانند آثار سلجوقی، شاهد ترکیبی از نقش گیاهی و حیوانی هستیم. به‌طور مثال، تصویر ۲۶ ابریقی است که نقوش آن ترکیب شاخ و برگی متقارن را نشان می‌دهد که میان چهار رشته پیچک خمیده و ظریف، محصور شده و دو پرند شکاری (عقاب) در دو سوی آن روبه‌هم حرکت می‌کنند. نقش بز کوهی (تصویر ۲۷) و تصویری از حمله یک حیوان شکاری به موجود دیگر از سایر نقوش حیوانی است که در ۲ اثر به‌صورت مشابه وجود دارد (تصویرهای ۲۸ و ۲۹). تصویر مذکور روی یک ابریق و سکه وجود دارد. نقش روی آن باز یا پرندهای شکاری را نشان می‌دهد که در حال شکار غزالی کوهی است که می‌دود. **نوشتاری:** در بخش توضیح نقوش نوشتاری آثار سلجوقی بیان شد، در این دو دوره شاهد حضور خط‌نوشته‌ها به‌عنوان عاملی تزئینی در آئینه‌ها هستیم. نوشته‌هایی با مضامین دعایی و خیر و برکت که قابل تطبیق با نمونه‌های ایرانی است

نمونه‌های سلجوقی شامل نقوش اسپیرال و موج - که یادآور اسلیمی‌های اسلامی است - و تصاویری از گیاه نخل و پالم است (تصویرهای ۲۳ و ۲۴). در تصویر ۲۳ بطری، یکی از بهترین نمونه‌هاست که از لحاظ تکنیک تزئین مورد توجه است. در این نمونه‌ها، اولین تلاش‌های قرارگیری لعاب زرین‌فام روی شیشه مشاهده می‌شود. در یک ظرف تنگ‌مانند که دارای گردن شیپوری شکل است، شاهد نقوشی هستیم که عیناً مشابه آن در نمونه ایرانی وجود دارد (تصویر ۱۱). بدنه ظرف با سه گل بزرگ که در زیر شانه قرار گرفته، تزئین شده است. این گل‌ها داخل دایره‌هایی قرار دارند که با ترنج‌های ستاره‌مانند احاطه شده‌اند. ترنج‌ها تا پایه ظرف کشیده شده و روی شانه‌های باریک و مسطح ظرف، شیار برجسته ناصافی دیده می‌شود که نشانگر اتصال بدنه به گردن ظرف است (تصویر ۲۵).

حیوانی: «از موضوع‌های مورد توجه تزئین بلور عصر فاطمی، تصویر حیوانات و پرندگان و اشکال نباتی و توریقی است» (دیماند، ۱۳۸۳: ۲۲۱) که چنانچه اشاره شد، نقوش مختلف

تصویر ۲۱. تنگ گردن بلند، سوریه، قرن ۱۰ م، بدنه دورنگ فیروزه‌ای و بی‌رنگ، تولید به‌روش دمیده (Carboni et al., 2001: 291)

تصویر ۲۰. فنجان دسته‌دار، مصر یا سوریه، قرن ۱۰ م، بی‌رنگ متمایل به زرد، تولید به‌روش دمیده (Carboni, 2001: 264)

تصویر ۱۹. دیس یا بشقاب، مصر، قرن ۱۰ م، شیشه بی‌رنگ با ته‌رنگ ارغوانی، تولید به‌روش دمیده‌آزاد (Carboni et al., 2001: 127)

تصویر ۲۵. تنگ زنگوله‌ای شکل، مصر، قرن ۱۰-۱۱ م، شیشه سبزروشن با رگه‌های ارغوانی، تولید به‌روش فشرده در قالب (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۸۶)

تصویر ۲۴. کاسه، احتمالاً مصر، اواخر قرن ۱۰ و اوایل قرن ۱۱، شیشه بی‌رنگ با نقاشی (Carboni et al., 2001: 208)

تصویر ۲۳. بطری شیشه‌ای، احتمالاً مصر، اواخر قرن ۹ و اوایل قرن ۱۰ م، بدنه بی‌رنگ با نقش قهوه‌ای تیره، تولید به‌روش دمیده (Carboni et al., 2001: 217)

تصویر ۲۲. تنگ کوچک، مصر یا بین‌النهرین، قرن ۹-۱۱ م، شیشه بی‌رنگ مایل به زرد، تولید به‌روش دمیده در قالب (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۱۷)

حال آنکه نام سازنده در قسمت پائین این نوشته قرار گرفته است. سطر پائین نوشته، حکم امضای سازنده اثر را دارد. "عمل طیب ابن أحمد ابن مونتایی (؟)"، سطر بالای نوشته، به سختی خوانده می‌شود. "مما... عمل... میر بغداد": یکی از آنها برای ... در بغداد ساخته شده است" و در جایی خوانده شده است "یکی از چیزهایی است که به خوبی در بغداد برای شما ساخته شده است" (تصویر ۳۱). نهایتاً در تصویر ۳۲، کاسه‌ای را مشاهده می‌کنیم که در قسمت حاشیه نوشته شده است: "بسم الله الرحمن الرحيم برکه من الله لمن يشرب بهذا القدر مما صنع بدمشق علی یدی سنباط (؟) فی سنه (۱)": "بنام خداوند بخشنده مهربان، برکت خدا برای کسی که از این جام می‌نوشد، جامی که در دمشق به دست سنباط در سال (؟) ساخته شده است."

پس از بررسی نقوش آثار آبگینه فاطمیان و سلجوقی، به بررسی نمونه‌های ذکر شده از هر دوره در جدول ۱ دست خواهیم زد تا وجوه تشابه آثار به شکل ملموس‌تری بیان شود.

و در آثار مصری نیز وجود دارد. لکن در آثار فاطمیان امضای هنرمند یا نام سفارش‌دهنده روی اثر نقش می‌شود که از ویژگی‌های تزئینی آثار شیشه مصری در دوره فاطمیان است. اما ظاهراً در هیچ اثر آبگینه‌ای سلجوقی، امضای هنرمند روی اثر مشاهده نمی‌گردد. در آثار آبگینه‌ای ایرانی تنها از نوشته برای حک نمودن محل ساخت اثر (مثلاً خراسان) در کف ظرف یا دعای خیر و برکت برای صاحب ظرف استفاده شده است. سه نمونه از ظروف مصر فاطمی در دست است که نقوش تزئینی آنها حاوی خط‌نوشته‌هایی در ترکیب با دیگر نقوش همچون گیاهی و هندسی است. تصویر ۳۰، پارچی را نشان می‌دهد که تزئینات آن به شیوه دمیده در قالب، بر قسمت استوانه‌ای پارچ نقش شده است. این نوشته عبارت "أشرب هنیئاً": "با لذت بنوش"، بر گردن ظرف چهاربار تکرار شده است. نمونه دیگر، حاوی نام سازنده و مکان ساخت اثر است. این اثر با یک قالب دوتکه ساخته شده و نام شهر بغداد سطر بالای نوشته روی بدنه دیده می‌شود که به خط کوفی است.

تصویر ۲۸. ابریق مخروطی، مصر، اواخر قرن ۱۰ تا ابتدای ۱۱م، شیشه آبی پررنگ، تولید به روش دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۳)

تصویر ۲۷. کاسه کروی، مصر یا ایران، قرن ۱۰م، آبی پررنگ روی زمینه بی‌رنگ، تولید به روش دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۷)

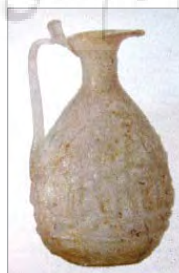
تصویر ۲۶. ابریق مخروطی، مصر، اواخر قرن ۱۰ تا ابتدای ۱۱م، شیشه آبی پررنگ، تولید به روش دمیده (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۳)

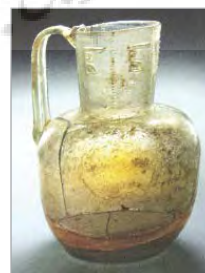
تصویر ۲۹. سکه شیشه‌ای، آسیای مرکزی، احتمالاً ایران، قرن ۱۲م، شیشه سبزه‌تیره (Carboni, 2001: 279)

تصویر ۳۲. کاسه، سوریه یا دمشق، قرن ۱۰م، شیشه بی‌رنگ با نقاشی، تولید به روش دمیده‌قالبی (Carboni et al., 2001: 208)

تصویر ۳۱. صراحی، سازنده: طیب ابن احمد ابن مونتایی (؟)، بغداد، قرن ۱۰م، شیشه بی‌رنگ، تولید به روش دمیده (Carboni, 2001: 200)

تصویر ۳۰. صراحی، مصر یا سوریه، قرن ۱۰-۱۱م، شیشه بی‌رنگ با ته‌رنگ زرد، تولید به روش دمیده (Carboni, 2001: 270)

جدول ۱. مقایسه تطبیقی نقوش آئینه سلجوقیان ایران و فاطمیان مصر

نمونه آئینه‌های فاطمیان مصر	تصویر نقوش	تصویر نقوش	نمونه آئینه‌های سلجوقی ایران	نوع نقوش
				هندسی
<p>تشابهات استفاده از نقوش هندسی مشابه همچون دایره متحدالمرکز و تکرار دایره‌ها به صورت شعاعی پیرامون یک نقطه در نمونه‌های هر دو دوره، مشهود است.</p>				
				گیاهی
<p>تشابهات نقوش گیاهی اسلیمی شکل و نقش نخل و پالم، در آثار هر دو دوره وجود دارد. اگرچه تفاوت‌هایی در طراحی این نقش‌مایه‌ها در آثار دو سرزمین مشاهده می‌گردد.</p>				

نمونه آبگینه‌های فاطمیان مصر	تصویر نقوش	تصویر نقوش	نمونه آبگینه‌های سلجوقی ایران	نوع نقوش
				
				
				
				
				<p style="text-align: center;">حیوانی</p>

ادامه جدول ۱. مقایسه تطبیقی نقوش آبیگینه سلجوقیان ایران و فاطمیان مصر

نوع نقوش	نمونه آبیگینه‌های سلجوقی ایران	تصویر نقوش	تصویر نقوش	نمونه آبیگینه‌های فاطمیان مصر
گیاهی	استفاده از نقش حیواناتی چون بزکوهی، گاو و عقاب در نمونه‌های دو سرزمین وجود دارد. همچنین تلفیق نقوش حیوانی با گیاهی و تکمیل آنها با خطوط پیچان و موج، مشاهده می‌شود. شباهت در استفاده از تکنیک نقطه‌گذاری برای ترسیم حیوانات بین آثار دو سرزمین وجود دارد.			
نقوش نوشتاری		<p>أشرب هنیا</p> <p>عمل عام لیل ل حمة صلیح</p> <p>بسم الله الرحمن الرحيم بركة من الله لمن يشرب بهذا القدح مما صنع بدمشق علي يدي سنباط</p>		
تشابهات	در آثار هر دو دوره، از خطنوشته به‌عنوان عنصری تزئینی استفاده شده که نوع خط بیشتر کوفی است. عمدتاً نوشته‌ها دارای مضامین دعایی و طلب خیر و برکت برای صاحب ظرف هستند. لکن در نمونه‌های مصری نام و امضای هنرمند هم دیده می‌شود.			

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

آرامش نسبی و امنیت حاکم در دوران سلجوقیان در ایران و فاطمیان در مصر که نتیجه حکومت‌های قدرتمند بر سرزمین‌هایی که دارای پیشینه تمدنی باستانی و شکوهمند بودند، نتایج بسیار مطلوبی را در دو سرزمین فراهم آورد. آنچه به‌طور همزمان هر دو سرزمین را متأثر ساخت، حضور روح اسلامی بود که باعث ایجاد تحولاتی هم‌سان و هم‌راستا گردید. جاده ابریشم در شمال و جاده ادویه در جنوب، ایران و مصر را پل ارتباطی میان شرق و غرب قرار می‌داد که پیام‌آوران فرهنگی و هنری آن، بازرگانان و تاجران بودند. همه عوامل مذکور، عاملی برای ارتباط کشورها و هم‌سانی اوضاع حاکم بر شکل‌گیری تأثیرات از همدیگر بود. رشد و اعتلای اغلب هنرها و صنایع در این دوران در هر دو سرزمین مشاهده گردید.

هنر ساخت آبگینه، از جمله صنایع سنتی هر دو سرزمین است که در این دوره رشد و تعالی چشمگیری می‌یابد. کیفیت شیشه در هر دو سرزمین به نحوی مطلوب است و به میزان کمی حباب دارد. رنگ شیشه‌ها شفاف و بیشتر با ته‌مایه‌های رنگی و تزئین به‌روش قالبی، نوارهای افزوده، نقاشی با لعاب مینا و تراش روی ظروف بوده است. در این دوره، تزئین به‌روش نوارهای افزوده مورد توجه ویژه‌ای قرار گرفت که انبوه نمونه‌هایی از این دست، گویای این مطلب است. همچنین، نقاشی از این دوران در پی پیدایش اکسیدهای فلزی و ساخت آن به دست صنعتگران، متداول گردید و تکنیک زرین‌فام هم برای اولین بار روی شیشه‌های سوری دیده شد. لکن نمونه‌های نقاشی در آثار ایرانی کمتر مشاهده می‌گردد.

از دیگر آثار ممتاز و برجسته این دوران که ناصر خسرو بسیار از آن یاد کرده، نمونه‌های بلور صخری است. علاوه بر این، آثاری از دوران سلجوقی در ایران وجود دارد که از مصر و سوریه وارد ایران گردیده است. این نوع آبگینه به صورت دولایه ساخته شده و لایه نازک بیرونی آن با نقوش حیوانی و گیاهی که اغلب حکایتی را تصویر می‌کرده، تراش داده می‌شد.

در مجموع ویژگی‌های شناسایی شده در آثار مورد بررسی، نشان‌دهنده اشتراک در بسیاری از وجوه است. در زمینه نقش‌مایه‌های آثار به ۴ دسته: نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی و نوشتاری می‌توان اشاره کرد. در نقوش هندسی شباهت بسیاری بین آثار دو سرزمین در این دو دوره وجود دارد به طوری که در مواردی، آثار به‌طور کامل قابل تطبیق با همدیگر هستند. از نقوش حیوانی و گیاهی به‌روش قالبی و گاه تراش روی ظروف استفاده شده که نقوش پرندهای شکاری، بزکوهی، قوچ، گاو، نقوش اسلیمی گونه و درخت نخل و پالمت به‌طور مشترک در آثار هر دو سرزمین، دیده می‌شود. اگرچه در مواردی تفاوت‌هایی در نوع تصویرسازی نقوش وجود دارد لیکن در ترسیم نقوش حیوانی به‌صورت ترکیبی با نقوش گیاهی، روند یکسانی پی‌گیری می‌شود. علاوه بر این، ساخت آثار انحصاری برای شاهان در نمونه‌های مصری و ایرانی برای اولین بار موجب به‌وجود آمدن آثاری با خط‌نوشته (نقوش نوشتاری) می‌گردد. این نقوش که عمدتاً به خط کوفی هستند، نوشته‌هایی دعایی برای صاحب ظرف و مکان ساخت اثرند که در آبگینه‌های مصری نام و امضای سازنده اثر نیز مشاهده می‌شود و نمونه آن، در شیشه ایرانی وجود ندارد.

در نهایت، می‌توان گفت بسترهای مساعدی که در دوران سلجوقیان و فاطمیان فراهم شده بود، موجب رشد و اعتلای هنر شیشه‌گری گردید. در این دوره، ساختارهای بومی و بسترهای تاریخی سبب وجوه تمایزی در آثار سرزمین‌ها می‌گردد؛ اما یک‌پارچگی و شباهت‌های موجود در آثار، فرم، نقش و فن، بیانگر گونه‌ای هم‌آمیختگی بدون حضور مرزهای ایران و مصر در این هنر است.

باتوجه به پیشینه پر بار هنر شیشه‌گری در ایران، مطالعات در حوزه تاریخ این هنر در ایران و جهان کمتر مورد توجه پژوهشگران ایرانی واقع شده است. لذا تحقیق و بررسی در اغلب حوزه‌های تاریخی و نمونه‌های آثار می‌تواند در توسعه پژوهش‌های این هنر، راهگشا باشد. باتوجه به غنای آثار شیشه‌گری اسلامی در سده‌های ۵ و ۶ هجری، مطالعه تشابهات و تفاوت‌های موجود در فرم و روش‌های ساخت و تزئین آثار شیشه‌ای سلجوقیان ایران و فاطمیان مصر که در این مقاله بدان پرداخته نشده است، می‌تواند دست‌مایه پژوهش‌های آتی در این حوزه باشد. همچنین، بررسی نقوش و روش‌های ساخت بلور صخری که بخش اعظمی از آثار شیشه ایران و مصر در سده‌های مذکور است، از جمله موضوعات غنی را برای پژوهش محققان در این زمینه فراهم می‌کند. تاکنون پژوهش‌های جامعی در حوزه بررسی سیر تاریخی تکنیک بلور صخری و نقوش مورد استفاده در آن انجام نگرفته است. مطالعه و بررسی در حوزه پیدایش اولین نمونه زرین‌فام که روی شیشه مشاهده گردیده، از دیگر موضوعات قابل مطالعه است. همچنین مینای روی شیشه که از ابداعات شیشه‌گری اسلامی است تاکنون دست‌مایه هیچ پژوهش و بررسی‌ای نبوده است.

پی‌نوشت

1. Carboni
2. Glass from Islamic Lands
3. Glass of the Sultans
۴. زرین‌فام: لعاب با جلای فلزی نقره‌ای یا طلایی است که حامل احیای نیترات‌های نقره یا طلا است و به‌صورت لایه‌ای نازک روی شیشه قرار می‌گرفته است.
۵. معاذ المستنصر بالله بن علی الظاهر لإعزاز دین الله؛ هشتمین خلیفه فاطمی و هجدهمین امام از امامان مذهب شیعه اسماعیلی است. در قاهره در شانزدهم جمادی‌الثانی سال ۴۲۰ هجری زاده شد و هشت‌ماه بعد به جانشینی پدرش برگزیده شد. در ۱۵ شعبان ۴۲۷ هجری، در حالی که معاذ مستنصر تنها ۶ سال داشت، به‌جای پدرش به خلافت نشست. دوران خلافت وی ۶۰ سال به‌طول انجامید که زمان آن از همه خلفا طولانی‌تر است. سرانجام در ۱۸ ذی‌الحجه ۴۸۷ هجری، درگذشت.
۶. اخشیدیان: آلِ اخشیدیا، اخشیدیته؛ سلسله‌ای از فرمان‌روایان فَرغانه است که میان سال‌های ۳۲۳-۳۵۸ ه.ق. / ۹۳۵-۹۶۹ م. به تفاریق، بر مصر و شام فرمان راندند.
۷. سلادن: سفال با لعاب سبز کم‌رنگ است که از احیای اکسید آهن حاصل می‌شود و ساخت آن، در دوره صفوی بیشترین رواج را داشته است.

منابع و مآخذ

- اشپولر، برتولد؛ بازورث، دادموند؛ سومر، فاروق؛ کاهن، کلود و مینورسکی، ولادیمیر فئودورویچ (۱۳۸۵). **ترکان در ایران**. ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- اکبری، عباس و حسینی یزدی‌نژاد، محبوبه (۱۳۹۲). مطالعه تطبیقی تشابهات سفالینه‌های متأخر دوره پیش از اسلام و اوایل دوره اسلامی ایران، **دوفصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر**. سال سوم، (۵)، ۱۷-۳۲.
- حسن، زکی محمد (۱۳۸۲). **گنجینه‌های فاطمیان**. ترجمه ندا گلجانی مقدم، تهران: دانشگاه الزهرا.
- _____ (۱۳۸۸). **هنر ایران در روزگار اسلامی**. ترجمه محمدابراهیم اقلیدی، تهران: صدای معاصر.
- دیمانند، موریس اسوند (۱۳۸۳). **راهنمای صنایع اسلامی**. ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- راوندی، مرتضی (۱۳۶۵). **تاریخ اجتماعی ایران**. ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- رحمت‌آبادی، اعظم و جلیلی، مهدی (۱۳۹۰). **شیشه‌سازی شام در سده چهارم تا ششم هجری، دوفصلنامه تاریخ و فرهنگ**. سال چهل و سه، (۸۷)، ۶۹-۸۸.
- شیشه‌گر، آرمان (۱۳۸۲). **صنعت ساخت آبگینه در دوره سلجوقی و معرفی چند نمونه آن، موزه‌ها**. ۲۴-۲۹.
- علی‌اکبرزاده کردمهبینی، هلن (۱۳۷۳). **شیشه: مجموعه مرز بازرگان**. تهران: موزه ملی ایران.
- فریه، ر. دلبلیو (۱۳۷۴). **هنرهای ایران**. ترجمه پرویز مرزبان، تهران: خزران.
- قائینی، فرزانه (۱۳۸۲). **موزه آبگینه و سفالینه ایرانی**. تهران: میراث فرهنگی.
- قبادیانی، ناصر خسرو (۱۳۷۳). **سفرنامه ناصر خسرو**. ترجمه نادر وزین‌پور، تهران: علمی و فرهنگی.
- کونل، ارنست (۱۳۵۵). **هنر اسلامی**. ترجمه هوشنگ طاهری. چاپ دوم، تهران: توس.
- _____ (۱۳۷۴). **هنر اسلامی**. ترجمه هوشنگ طاهری، تهران: مشعل آزادی.
- گلاک، جی و هیراموتو، سومی (۱۳۵۵). **سیری در صنایع دستی ایران**. تهران: بانک ملی.
- گلدشتاین، سیدنی‌ام (۱۳۸۷). **کارهای شیشه**. ترجمه ناصر پورپیرار، تهران: کارنگ.
- لمبتون، آن.ک.س (۱۳۶۳). **سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام**. ترجمه یعقوب آژند. تهران: امیرکبیر.
- ویلسن، جی کریستی (۱۳۶۶). **تاریخ صنایع ایران**. ترجمه عبدالله فریار، تهران: فرهنگسرا.
- Carboni, S. (2001). **Glass from Islamic Lands**. London: Thames and Hudson.
- Carboni, S. & Whitehouse, D. (2001). **Glass of the Sultans**. New York: The Metropolitan Museum of Art.